

О. Ф. Нікілев

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСЕРЕДКИ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА 1950-х – СЕРЕДИНИ 1960-х рр.: СТАН ТА СПРОМОЖНІСТЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОБЛЕМ НАСЕЛЕННЯ

Проаналізовано розвиток мережі сільських бібліотек і клубів та стан їх матеріальної бази, здатність забезпечувати духовні потреби сільського населення.

Проблеми духовно-культурного життя села, попри значну увагу дослідників до аграрної тематики, ніколи не були предметом уваги широкого кола дослідників. За радянських часів питання культурного розвитку села науковці подавали виключно у позитивному, «безпроблемному» плані, як успішне подолання істотних відмінностей між містом і селом [3]. У сучасних умовах представники історичної науки досліджують лише окремі аспекти соціально-культурної сфери села (житло, сільські населені пункти як культурно-побутові осередки, заклади освіти) у різні періоди [5]. Тож цілий ряд проблем, зокрема, пов'язаних зі станом духовно-культурного розвитку села, не дістали належного висвітлення. Даним дослідженням робиться спроба, до певної міри, заповнити існуючу наукову прогалину.

Основними осередками культурного життя на селі виступали бібліотеки і клуби. Вони так і розглядалися державою і комуністичною партією. Проте через їх політику на селі вони загалом не виконали свого призначення. Пояснювалося це, у першу чергу, тими організаційно-господарськими змінами, що відбувалися на селі упродовж 1950-х – першої половини 1960-х рр., а саме укрупненням колгоспів, яке, в свою чергу, супроводжувалося скороченням культурно-освітніх осередків, які функціонували в них.

У новостворених укрупнених господарствах клуби або будинки культури функціонували лише на центральних садибах, а у так званих бригадних селах клуби переводилися на категорію «червоних гуртків», функції яких полягали у проведенні агітаційно-пропагандистської роботи серед мешканців населеного пункту, читання їм лекцій з питань культури, зовнішньої і внутрішньої політики. В результаті з 1950 до 1955 р. через таку політику держави кількість колгоспних клубів

в Україні зменшилася на 5194 [11, с. 91]. І населення багатьох бригадних сіл втратило можливість відвідувати бібліотеки, переглядати фільми.

Осередки культури утримувалися за рахунок колгоспів. Тому їх фінансування здійснювалося у вкрай обмежених розмірах. Через це матеріальна їх база була у незадовільному стані. Так, клуби розміщувалися у непридатних для цього приміщеннях, доволі часто аварійних, і мали обмежені можливості для задоволення духовних потреб селян. У багатьох селах взагалі не практикувалося жодних форм культурного обслуговування. В одних навіть існуючі приміщення клубів і будинків культури використовувалися не за призначенням: в якості зерносховищ, контор правлінь колгоспів, молокопунктів або приміщень для худоби, як, наприклад, у с. Селище Шепетівського району Кам'янець-Подільської області, де у клубі голова колгоспу наказував утримувати телят [4, с. 544]. В інших селах клуби існували лише «на папері». В них нічого не робилося через відсутність будь-яких приміщень. Наприклад, у 1955 р. таких клубів було 3461 [4, с. 454]. Проте і функціонуючі культурні заклади значною мірою не виконували свого призначення. Так, певна частина з них взагалі не мала залів для демонстрації кінофільмів. У 1955 р. таких, за офіційною статистикою, було 830 [9, с. 17], у 1957 р. – 669 [4, с. 454]. Хоча реальна цифра була значно більшою, адже напівзруйнована будівля діяла лише у звітах. Більшість існуючих кінозалів не була розрахована на ту кількість жителів, що мешкала в населеному пункті. І не могла повноцінно забезпечувати їх потреби. Взагалі така ситуація була типовою для села.

Навіть за офіційною статистикою у 1955 р. клубів, що мали зали до 100 місць, малося 30,5 %, а більше 300 – лише 5 % [11, с. 93].

Примітивною та надзвичайно убогою була і матеріальна база сільських закладів культури. Кінозали клубів, за браком площ, використовувалися і як зали для танців. За відсутності електрифікації молодь там веселилася під гармошку та грамофон. Більше того, клуби не мали навіть радіо. У 1955 р. з 7164 колгоспних будинків культури і клубів та хат-читалень (вони продовжували існувати в окремих господарствах ще з 1920–1930-х рр.) було радіофіковано лише 41,8 % [11, с. 94]. У цілому ряді областей цей показник був ще нижчим. Навіть у 1964 р. ще 10 % колгоспних клубів і будинків культури залишалися не радіофікованими [12, с. 15].

У багатьох сільських клубах і будинках культури були відсутні меблі, стільці для глядачів. Найчастіше малися лавки, яких не вистачало на всіх, тож колгоспники мусили ходити на демонстрацію кінофільмів з власним «обладнанням»: стільчиками, ослінчиками тощо. Багато

клубів не могли задовольнити бажання селян дивитися кінофільми через відсутність власної кіноустановки. Наприклад, у 1955 р. 3 17845 колгоспів їх мали лише 2293, або 12,8 % [13, с. 65].

Певною мірою виправити ситуацію покликані були пересувні кіноустановки районних органів культури. Проте їх хронічно не вистачало. Наприклад, у 1955 р. одна така кінопересувка припадала на 3 сільради [13, с. 65], а це від 25 до 30 сіл. З іншого боку, якість їх роботи була такою, що аж ніяк не могла задовольнити попит населення на «найбільш масовий вид мистецтва». Через простої, викликані відсутністю запчастин до кіноапаратів, транспорту, самих кіномеханіків, несвочасним отриманням картин, зривалися кінопокази, через що у людей ламалися плани, псувався настрій. І така ситуація мала сталий характер. Тож демонстрація фільмів відбувалася вкрай нерегулярно. Навіть за офіційними даними один житель села на рік міг відвідати кінозал лише 4 рази [13, с. 68]. Насправді ж ситуація у більшості господарств була значно гіршою. Селяни місяцями не бачили кінофільмів. Наприклад, упродовж другого кварталу 1955 р. жодного разу не відбулося показу фільму у 1403 селах республіки [13, с. 65]. У 1962 р. у багатьох клубах Тернопільської, Кіровоградської, Миколаївської, Луганської областей упродовж усіх дванадцяти місяців не демонструвалися фільми, а в Богодухівському районі Харківської області така ситуація була типовою для більшості сіл [7, с. 21].

Проте навіть коли й відбувався показ фільму, це зовсім не означало, що сільські жителі отримували належне. Основною проблемою була якість кінопоказу. Так, сільські жителі дивилися кінофільми значно пізніше їх виходу на екран, ніж міські. Основну масу фільмів, що демонструвалися на селі, на відміну від міста, становили навіть на середину 1960-х рр. картини випуску 10-30-літньої давності. Тобто працівники колгоспів і радгоспів змушені були споживати морально застарілу кінопродукцію, яка, до того ж, знаходилася на фізично зношених носіях. Через довготривалий прокат плівки були поганої якості, затерті, неодноразово склеєні, причому часто так, що важко було розібрати суть показуваного, до того ж рвалися по декілька разів за сеанс. Нерідким явищем був показ не тих фільмів, що зазначалися в афішах. Звичним був показ одного фільму по декілька разів на рік, причому навіть протягом доволі короткого часу. Наприклад, у колгоспі «Червоний хлібороб» Кіровоградської області вісім разів протягом року було здійснено демонстрацію однієї й тієї ж картини [7, с. 21].

Але й проанонсований показ фільму не завжди гарантував селянам, що він відбудеться. Масовий характер мали зриви їх через відміну керівництвом господарств, яке призначало саме на вказану дату і зазна-

чений час загальноколгоспні збори чи інше масове зібрання. Адже кінозал клубу був найбільшим приміщенням у селі, яке могло вмістити значну кількість людей. У 1964 р. таких зривів кінопоказів з вини керівників господарств по Україні було 6500 [7, с. 25]. Тобто колгоспники були вкрай обмежені у можливостях відвідувати після роботи клуб з метою подивитися кінофільм. Така ситуація породжувала негативну реакцію у багатьох жителів села.

Не менш складно колгоспникам було задовольнити й інші свої духовні потреби. Через обмеженість у площах, вкрай низьку оплату праці культпросвітніх працівників у переважній більшості сільських клубів, будинків культури, хат-читалень не малося можливості для проведення гурткової роботи. Наприклад, у 1955 р. лише 41 % сільських клубів, за даними ЦСУ республіки, мали приміщення для занять культмасовою роботою [10, с. 17]. У 1960 р. постійна комісія з питань культури і науки Верховної Ради УРСР зазначала, що 9000 сільських клубів, або 49 % від їх загальної кількості не мали кімнат для гурткової роботи, а в 5660 клубів їх малося лише по одній [8, с. 51].

Матеріальне забезпечення культурно-масової роботи за таких умов знаходилося на вкрай низькому рівні. Через відсутність опалення взимку вони взагалі припиняли своє функціонування. Більшість господарств практично зовсім не мали можливостей для проведення будь-яких культурних заходів. У їх звітах найчастіше подавалася наявність тих гуртків, діяльність яких не потребувала значних організаційних зусиль і фінансових затрат. Це – хорові, танцювальні та музичні гуртки. Проте насправді ситуація у цій царині була нерайдужною. Наприклад, у 1955 р. відсоток сільських клубів, де не малося навіть таких гуртків, коливався від 30 до 85 %. Наприклад хорових колективів не мали 46,6 % клубів у Кіровоградській області, 53,4 % у Сталінській, 55,4 % – у Херсонській, 62,8 % – у Полтавській; музичних 77,5 % – у Волинській, 76,5 % – у Полтавській, 82,6 % – у Херсонській, 85,1 % у Сталінській; танцювальних 69,9 % – у Кіровоградській, 69,9 % – у Волинській, 73,9 % – у Херсонській, 79,3 % – у Сталінській [11, с. 95]. У клубах, де такі гуртки «малися», ситуація була не кращою. Музичні колективи вкрай бідно були забезпечені або не забезпечені взагалі інструментами, хорові й танцювальні – костюмами. Наприклад, у 1964 р. 68 клубів у Тернопільській області не мали музичних інструментів, 69 – у Рівненській, 170 – у Закарпатській, 171 – у Львівській [9, с. 33]. У 1962 р. стан забезпеченості інструментами колгоспних клубів Щорського району Дніпропетровської області, яких налічувалося 36, виглядав так: клавішних інструментів (а це рояль або піаніно) не було взагалі, струнних або щипкових – налічувалося 5, гармошок було 2, не ма-

лося жодного комплекту інструментів для духового оркестру [1, с. 60].

Робота клубів на селі практично зводилася до демонстрування фільмів та проведення танців. Це фіксували і науковці. Здійснені у першій половині 1960-х рр. дослідження ролі клубів у забезпеченні культурних і духовних потреб працівників колгоспного виробництва показали їх вузьке призначення: кіно і танці. 62 % їх відвідувачів була молодь 17–25 років. Люди від 25 до 45 років становили 16 %, більше 40 років – 7 %, підлітки і діти складали 15 % [6, с. 99]. Цю ж ситуацію підтверджував бригадир комплексної бригади колгоспу «Україна» Іллінецького району Вінницької області І. Бондаренко у своєму виступі у 1964 році на одному з засідань постійної комісії з питань науки і культури Верховної Ради УРСР, присвяченому питанню поліпшення культурно-освітньої роботи серед трудящих: «У нашому селі негативним є те, що наші колгоспники не мають де відпочивати. У нас клуб в аварійному стані. Ніяких міроприємств не ведеться. Тільки кіно демонструється два рази на тиждень та танці. Самодіяльності у нас немає, гуртків ніяких не організовано, тому що немає кому. Завклубом у нас працює дівчина, яка закінчила 10 класів. Але вона не зацікавлена в роботі» [9, с. 33].

Аналогічна ситуація спостерігалася з бібліотеками. Далеко не в кожному населеному пункті, більше того, навіть не в кожному колгоспі малися такі осередки культури. Так, у 1955 р., за даними ЦСУ республіки, лише у 46 % господарств були бібліотеки [14, с. 70]. Тож жителі багатьох сіл мусили їхати за 5–10, а то й більше кілометрів до сусіднього села або навіть до районного центру, аби долучитися до розумного, доброго, вічного. Складною була ситуація у забезпеченні духовних потреб працівників і державних сільськогосподарських підприємств. Так, у 1955 р. з 812 радгоспів бібліотеки мали 367, або 44 %, а з 1397 тракторних станцій – лише 48,9 % [14, с. 72].

Через п'ять років, а саме на 1960 р. ситуація мало змінилася на краще.

На засіданні постійної комісії з питань науки і культури Верховної Ради Української РСР підкреслювалося, що лише 50 % колгоспів республіки мали свої бібліотеки [8, с. 53]. Хоча забезпеченість господарств бібліотеками у ряді регіонів була значно нижчою від середніх республіканських показників. Так, у Херсонській області з 195 колгоспів бібліотеки малися лише у 37,4 % господарств, у Черкаській – у 27 % [8, с. 53]. І така тенденція продовжувала зберігатися й надалі. На середину 1960-х рр. у 20000 сіл були відсутні бібліотеки [4, с. 459]. Послугами книгозбірень не мали можливості користуватися жителі як маленьких, так і великих населених пунктів. Незалежно від того, в якому регіоні вони розташовувалися, в промисловому, де соціально-культурні показ-

ники були завжди кращими за середні республіканські, чи, так би мовити, непромисловому. Наприклад, у 1965 р. у Донецькій області навіть у населених пунктах з числом жителів більше за 1000 чол. У 481 з них не було бібліотек [8, с. 53].

Матеріальна база бібліотек була відображенням загального стану бібліотечної справи на селі. Вони знаходилися у старих, непристосованих, часто аварійних, непридатних для виконання своїх функцій приміщеннях. Вони, як правило, розташовувалися в одній, в кращому випадку в двох невеличких кімнатах. Через їх необлаштованість та відсутність необхідного обладнання книжковий фонд знаходився просто на підлозі. Наприклад, у с. Макаринці Козятинського району Вінницької області бібліотека була розміщена у залізничному вагоні. У селах Слободище, Мухи, Яструбинці, Кришталівка, Кальник, Копівка, Рахни Дашівського району цієї ж області вони розміщувалися у кімнатах площею 12 кв. м [4, с. 465]. У листопаді 1964 р. бюро Дніпропетровського сільського обкому партії, після обстеження сільських книгозбірень регіону з прикрістю визнало, що «большинство библиотек размещены в неприспособленных помещениях, работают не в соответствии с запросами населения» [2, с. 81]. З книжковим фондом бібліотек були також серйозні проблеми. І кількісно, і якісно він був досить бідний. Основу його складала застаріла література. Поповнення ж новою відбувалося нерегулярно, у недостатній мірі і без урахування потреб жителів села. Через неувагу до роботи бібліотек колгоспи виділяли їм кошти на придбання книжок рідко і в мінімальних розмірах. Районні відділи культури, які самі забезпечувалися за традиційним для культури, освіти і науки залишковим принципом, не могли надавати їм належної допомоги, тож виділяли також кошти по мірі можливості. Наприклад, бібліотека села Одарівка Криничанського району Дніпропетровської області, яка обслуговувала жителів двох сіл з загальним числом жителів 1672 чол., мала станом на 1965 р. Загалом книжок 2553, отримала лише один раз на рік літератури на 100 крб, виділених районним бюджетом. Аналогічна ситуація малася і в селі Новопушкарівка цього ж району. Вона обслуговувала жителів двох сіл загальним числом 547 чол., мала книжковий фонд 1885 екз. і комплектувалася за рахунок районного відділу культури, який у тому ж році виділив їй 100 крб на придбання літератури [2, с. 24]. Аналогічною була ситуація з забезпеченням духовних потреб працівників і сільськогосподарських підприємств державної форми власності. У більшості машинно-тракторних станцій та радгоспів для цього просто не малося можливостей через відсутність взагалі будь-яких осередків культури. Тож годі було й сподіватися на проведення культурно-масової робо-

ти там та задоволення духовних потреб задіяних у них працівників.

Так, у 1958 р. 3 812 радгоспів бібліотеки мали лише 357 господарств, або 44 % їх загальнореспубліканської кількості, а з 1397 МТС – 48,9 % [15, с. 23]. З клубними установами ситуація складалася не краще. Лише у 55,2 % радянських господарств малися клубні приміщення [15, с. 23]. Ще гіршим було становище у машинно-тракторних станцій. Навіть за офіційними даними тільки 6,9 % їх мали клуби та ще 49,9 % – «червоні кутки» [15, с. 27]. Проте, як і в колгоспах, наявний мінімум культурних осередків використовувався не за своїм призначенням. На багатьох підприємствах вони віддавалися для виробничих, адміністративних та інших потреб: під контори господарств, бухгалтерії, диспетчерські і навіть квартири, як, наприклад, у МТС села Пологи Запорізької області [7, с. 25]. Більше того, далеко не всі ці підприємства, незважаючи на свій державний статус, мали можливості забезпечити умови своїм працівникам для долучення до надбань культури і задоволення хоча б мінімальних їх духовних потреб навіть через радіо, бо не були радіофіковані. Наприклад, у 1958 р. 16,1 % МТС і 18,6 % радгоспів не були підключені до радіотрансляційної мережі [15, с. 23].

Тож недостатній розвиток мережі культурно-освітніх осередків на селі, їх украй низьке матеріальне забезпечення, хронічна обмеженість у забезпеченні духовних потреб різних категорій мешканців села, незалежно від форми власності господарств, були реаліями сільського життя.

Примітивна і надзвичайно убога матеріальна база сільських закладів культури вкрай збіднювала можливості жителів у цій царині. Відсутність у тисячах сіл будь-якого осередку культури не давало можливості їх мешканцям дивитися кінофільми, брати участь у творчих об'єднаннях, задовольняти інші свої духовні потреби. Нерозвиненість мережі бібліотек, їхня незадовільна матеріальна база, застарілі книжкові фонди ще більше ускладнювали ситуацію. Фактично село знаходилося у своєрідній культурній резервації. Такий стан справ у духовній сфері формував незадоволення багатьох мешканців села і визначав щодо цього у них негативні настрої значної їх частини.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 4960, оп. 1, спр. 71.
2. ДАДО. – Ф. 9823, оп. 2, спр. 31.
3. *Добротвор В. Д.* Культурно-освітня робота на селі / В. Д. Добротвор. – К., 1962; *Ширяєв Ю. І.* Місто і село: подолання істотних відмінностей / Ю. І. Ширяєв; керівн. авт. кол. К. Т. Каковський. – К., 1982; *Петренко В. С.* Село на шляхах піднесення. Зміни у складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951–1959) / В. С. Петренко. – К., 1970.

4. Історія українського селянства : У 2 т. – К., 2007. – Т. 2.
5. *Кривчик Г. Г.* Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. XX ст.) / Г. Г. Кривчик. – Д., 2001; *Рибак І. В.* Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921–1991 / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2000; *Романюк І. М.* Українське село у 50-ті – першій половині 60-х років XX ст. / І. М. Романюк. – Вінниця, 2005.
6. *Кувеньова О. Ф.* Громадський побут українського селянства : [істор.-етногр. нарис]. – К., 1966.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1, оп. 22, спр. 159.
8. ЦДАВОВУ. – Ф. 1, оп. 22, спр. 14.
9. ЦДАВОВУ. – Ф. 1, оп. 22, спр. 161.
10. ЦДАВОВУ. – Ф. 582, оп. 10, спр. 793.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 31, спр. 23.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2380.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 264.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 586.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 6, спр. 2281.

Надійшла до редколегії 17.09.2008 р.

УДК 94(477) „1985/1991”

Ю. В. Кузьменко

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

СОЦІОПРОФЕСІЙНИЙ ПОРТРЕТ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УРСР У 1985–1991 рр.

Робиться спроба визначення основних соціопрфесійних характеристик партійно-радянської номенклатури УРСР років перебудови на основі аналізу статистичних звітів про склад та плінність кадрів апарату та працівників номенклатури ЦК Компартії України, партійних та радянських керівників, а також особистісних характеристик партійно-державних управлінців, що дозволяє з'ясувати їх вплив на хід, характер і темпи суспільно-політичних трансформацій в УРСР 1985–1991 рр.

Однією з найважливіших складових проблеми влади є людський фактор, дослідження якого передбачає всебічний аналіз сутнісних характеристик осіб, які визначають політичний режим у державі, реалізують ту чи іншу політичну програму, обирають методи та засоби примусу або ідеологічного впливу, а також впливають на рівень по-